

ДИФЕРЕНЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ-КОНТРАКТНИКІВ

УДК 316.334:37(355)

М. А. Малахов

На першому етапі емпіричного дослідження було поставлено мету – з'ясувати питання щодо наявності відмінностей у показниках індивідуально-психологічних характеристик військовослужбовців, яких ми поділили на три групи відповідно до кількісної характеристики їх соціально-психологічної адаптації: перша (досвід служби за контрактом до 1 року); друга (від 1 до 3 років); третя (понад 3 роки). Для досягнення зазначеної мети проаналізовано середні показники за методикою 16 PF Kettelle у кожній групі досліджуваних [1].

Отримані дані можна інтерпретувати таким чином: в усередненому профілі початківців (перша група) звертає на себе увагу дещо завищені значення факторів – E, G, I, M, Q1, Q3 та чітко знижений показник фактора F. Ці значення вказують на вразливість самолюбства, значущість престижу (E, I), орієнтацію на оцінку зі сторони значущих для респондентів осіб, потребу і прагнення справляти враження на оточення (G, I, Q3). Особливо звертає на себе увагу підвищене значення фактора I (7,0), що вказує на риси емотивності та інтелектуалізацію інтересів, у цілому не притаманну для молодих людей із середньою освітою. Підвищені значення фактора I вказують на внутрішню лабільність, приховувані сумніви, підвищені гетеросексуальні інтереси. Зниження фактора F (2,7) можна розглядати як схильність до планування своїх дій, обережність, прагнення уникнути зайвого ризику. Високі значення Q3 (8,1) вказують на організаційні здібності, вміння ефективно організувати свій час, стійкість цілепокладання.

Профіль третьої групи характеризується високим рівнем самоорганізованості, самосвідомості (G, Q3), більш високою сприйнятливостю

до нових форм діяльності, більшою стабільністю Его (С), меншим рівнем фрустрації (Q4). Профіль другої групи, порівняно з профілями інших груп, вказує на більшу схильність до абстрактного мислення (В). Однак розбіжність за фактором В для даної вибірки може розглядатись як відносна, оскільки досліджувані у перші місяці служби за контрактом проходять процес навчання. Звертає на себе увагу дещо знижені значення фактора N (3,9), що вказує на зниження соціальної проникливості (російськомовний еквівалент – “проницательность”), вміння організувати свою поведінку, виходячи з реальної ситуації. Достатньо високий рівень фактора L (7,3) вказує на латентну схильність до реакцій опозиції, екстерналізації переживань як засобу захисту від зовнішніх заборон. Система самоконтролю (С, G, Q3) в цілому знижена, за виключенням фактора С, що вказує на прагнення до спонтанної самореалізації, час від часу без врахування соціальних і моральних норм.

Таким чином, порівнюючи профілі першої, другої і третьої груп, можна зробити висновок про відмінності між першою та двома іншими групами. Найбільш суттєві відмінності відмічаються за факторами С, F, Q1. Досліджувані військовослужбовці з першої групи відрізняються меншою стабільністю внутрішнього світу, більшою стурбованістю (як особистісною рисою), певним консерватизмом в уявленнях та оцінках. Представники третьої групи відрізняються від другої групи більшою соціальною проникливістю, вмінням ефективно організувати свій час, більшою надійністю у виконанні своїх обов'язків. Представники другої групи виявляють більший рівень протестних тенденцій, що, на наш погляд, певним чином характеризує процес соціально-психологічної адаптації. А саме протестні тенденції виявляють себе на рівні структурно-особистісних характеристик не одразу після зарахування на військову службу, а через деякий час.

Для більш глибокого розуміння викладених висновків, нами проведено кореляційний аналіз показників 16 PF Kettelle. В кореляційних зв'язках 16 PF Kettelle звертає на себе увагу най більше навантаження на фактор Е, який формує дві стійкі кореляційні групи з факторами С, G і Н, F. Групу факторів С-

Е-Г можна інтерпретувати як прагнення зміцнити своє положення серед оточення, з яким відбувається активне спілкування, домінувати, реалізацію владних тенденцій соціальними шляхами. Група факторів Н-Е-Г вказує на використання можливостей, пов'язаних із ризиком, соціальну сміливість. За умов фрустрації, блокади актуальних тенденцій може активуватись кореляційний зв'язок І-Л-Q4, який вказує на можливість виникнення реакцій параноїчного кола, пов'язаних із почуттям ворожості навколишнього світу. На наш погляд, подібна кореляційна залежність може бути зумовлена ситуаційно, тобто викликана особливостями соціально-психологічної адаптації військовослужбовців.

У кореляційних зв'язках показників у третій групі звертає на себе увагу завантаженість зв'язками фактора Е, котрий пов'язаний із факторами Н, Г, О. На відміну від профілю першої групи, у даному випадку з'являється негативний зв'язок фактора Е з фактором О, який вказує, що владні тенденції, схильність до ризику можуть з'являтися в умовах блокади тривоги, яка визначається фактором О, що, у свою чергу, здійснює вплив на планомірність і стабільність діяльності, яка визначається фактором Q3.

Інтелектуальний фактор В знаходиться у позитивному взаємозв'язку з фактором М, який забезпечує своєрідність і здатність до теоретичних умовиводів, мрійливість, схильність фантазувати на негативному взаємозв'язку з фактором Q4, що вказує на залежність інтелектуальної ефективності від стану фізіологічного комфорту і задоволеності фізіологічних потреб. Зазначені види зв'язку дають підстави для висновку щодо впливу на інтелектуальну ефективність досвідчених військовослужбовців рівня задоволеності внутрішньогруповими стосунками, важливість відчуття комфорту у службових міжособистісних відносинах. Вказане поглиблює розуміння важливості згуртованості військового колективу з огляду на його боєздатність.

У кореляційних зв'язках показників другої групи досліджуваних звертає на себе увагу L, який посів центральне місце, на відміну від фактора Е, котрий займав центральне положення у кореляційних зв'язках попередніх профілів

(першої та третьої груп). Це вказує на те, що фактору L відводиться найбільше навантаження у структурі особистості військовослужбовців другої групи. Також звертає на себе увагу наявність стійких взаємозв'язків між факторами M-I-Q1-B-A, C-E-N, N-O-Q4.

Факторну групу M-I-Q1-B-A можна розглядати як потребу в інтенсивному спілкуванні, захопленість, своєрідне сприйняття навколишнього світу, прагнення до нового, декотру емоційну незрілість або нестабільність, розрив між планами і засобами їх реалізації, недостатню здатність до констатації власних протирічних схильностей. Ефективність інтелектуальної діяльності залежить також від емоційного стану й успішності здійснюваної діяльності, що певним чином зближує військовослужбовців другої групи із представниками третьої.

Факторна група L-E-C-N вказує на залежність особистісної стабільності від оцінки значимим оточенням, потребу в незалежності, певну індиферентність стремлінь, бажань, схильність до розширення меж впливу власної особистості. Факторна група L-N-O-Q4 вказує на підозріле ставлення до осіб, стосовно яких респонденти знаходяться у залежності (підлеглості), схильність до екстерналізації переживань. Повертаючись до оцінки центрального положення фактора L у кореляційній плеяді, необхідно відмітити, що через тісний зв'язок із фактором I опозиційна складова може сприйматись зовнішніми спостерігачами як вияв або навіть риси асертивності.

Узагальнюючи результати експериментального з'ясування диференціально-психологічних відмінностей військовослужбовців, які з огляду на строки служби знаходяться на різних етапах соціально-психологічної адаптації, робимо такі висновки. По-перше, процес соціально-психологічної адаптації, яка взаємопов'язана із відповідною внутрішньоособистісною динамікою, відбувається нелінійно. Найбільше внутрішньоособистісне напруження із ризиком його поведінкової маніфестації за протестним сценарієм відбувається у другій групі досліджуваних, до якої ввійшли контрактники із вислугою від 1 до 3 років. Це вказує на те, що, по-перше, зазначений період

соціально-психологічної адаптації є найбільш навантаженим, а отже потребує більшої уваги як у дослідницькому, так і у виховному сенсі. По-друге, зовнішні чинники і умови соціально-психологічної адаптації респондентів є другорядними, порівняно з їх внутрішньоособистісною динамікою. В іншому випадку адаптація мала б лінійну характеристику, тобто спостерігалась би прямопропорційна залежність між адаптаційними процесами та строком служби контрактників.

Для перевірки висновку щодо нелінійної періодизації процесів соціально-психологічної адаптації та зважаючи на їх переважну зумовленість внутрішньоособистісними чинниками, ми продовжили емпіричне дослідження, збільшивши диференціацію респондентів (за строками служби, віком, досвідом, належністю до рядового та командного складу тощо).

Так, на другому етапі експериментального дослідження ми застосували психодіагностичну методику СМДО [2]. З метою з'ясування особливостей соціально-психологічної адаптації військовослужбовців-контрактників їх психодіагностичні показники порівнювались з даними респондентів контрольної групи (сформована з числа психічно здорових невійськовослужбовців за рандомізованим принципом) та показниками групи осіб із невротичними розладами (із вираженою аутодеструктивною компонентою) та осіб з наркотичною залежністю.

Аналізуючи показники середнього профілю військовослужбовців-контрактників за методикою СМДО, необхідно звернути увагу на мотиваційні викривлення, які фіксуються за допомогою шкал L, F і K. Тенденція, що фіксується шкалою L, викривляє показники шкал 4, 6, 8, 9. Тоді шкала 9 (у нашому випадку її показники домінують) відображає провідну особистісну тенденцію, яка визначає поведінку та вказує на прагнення надавати соціально схвальні відповіді при відповідях на запитання опитувальника, приховувати реальні особистісні риси, підкреслювати оптимістичне ставлення до навколишнього світу. Таким чином, незважаючи на демонстрацію зовнішнього благополуччя, впевненість у собі та позитивну самооцінку тощо, потрібно

сприймати ці риси як вторинні. Їх сенс – приховати справжнє становище, яке характеризується інфантильністю (піки за шкалами – L та 9) та зниженим рівнем толерантності до військово-службової монотонії, повторюваності організаційних елементів військової служби.

Черговим кроком вивчення особливостей соціально-психологічної адаптації військовослужбовців-контрактників стало порівняння досліджуваної групи з особами з наркотичною залежністю. Вибірка наркозалежних респондентів характеризується значним підвищенням профілю за шкалами 2, 4, 8. Це свідчить про те, що для вказаної категорії осіб характерні труднощі у соціально-психологічній адаптації, своєрідність інтересів і поведінкових мотивів, дистантність, розсередженість, індивідуалістичність, інертність, пасивно-споглядальна позиція, високий ступінь соціальної ізоляції, яка утруднює встановлення продуктивних стосунків з оточенням. За умов примусової адаптації існуючі соціальні нормативи сприймаються як дещо вороже, проте невідворотне. Помітна тривога блокується за допомогою ексцентричності. Беручи до уваги відносний підйом шкали 9, можна відмітити певну схильність до циклічного реагування, схильність до невмотивованих змін настрою, нестійкість самооцінки, риси емоційної незрілості. Підвищення шкал 2, 8 визначають подавленість, розгубленість, схвильованість, нездатність сконцентрувати увагу, втрату продуктивності в діяльності.

Підвищення за шкалою 4 у даному випадку є ознакою хронічної дезадаптації, яка може бути як сталою особистісною рисою, так і набутою якістю в результаті патологічного розвитку. Узагальнюючи порівняння показників профілів досліджуваних респондентів з числа обох груп, робимо висновок, що військовослужбовцям-контрактникам не притаманні особистісні характеристики, які виявляються в осіб із наркозалежністю.

Черговий емпіричний крок з'ясування особливостей соціально-психологічної адаптації військовослужбовців-контрактників – порівняння зазначеної категорії респондентів із групою осіб, в яких діагностовано невротичні ознаки в руслі аутодеструктивної спрямованості (група “суїцидного

ризиком”). Вибірка військовослужбовців значуще відрізняється від групи невротиків за шкалами 2 і 9 у бік підвищення значень. Отримані дані дозволяють зробити висновок щодо, по-перше, наявності тенденцій зниження показників депресії та підвищення показників гіпоманії. По-друге, ці тенденції відбуваються більш інтенсивно, порівняно із вибіркою військовослужбовців-контрактників.

Відмінності між військовослужбовцями та невротиками також спостерігаються за шкалами – L, 3 і 7. Щодо L, то це, на наш погляд, пояснюється прагненням військовослужбовців виглядати більш соціально привабливо. Щодо шкали 3, то у невротиків спостерігається зниження варіативності особистісного поведінкового реагування і низька здатність змінювати стилі поведінки при змінюваних зовнішніх умовах. Аналіз показників шкали 7 вказує на певне тло особистісної тривоги, яке у випадку появи факторів, що стимулюватимуть реактивну тривогу, зумовлюватиме обмежувальну поведінку. Це, у свою чергу, перешкоджатиме аутодеструктивним імпульсам.

Таким чином, у результаті порівняння середніх профілів у групах військовослужбовців та осіб із невротичними аутодеструктивними тенденціями, ми дійшли висновку щодо відносної їх близькості. Тобто за ускладнених умов соціально-психологічної адаптації військовослужбовців-контрактників як один з варіантів дезадаптації імовірно очікувати зростання аутодеструктивних тенденцій та суїцидальних намірів. Зазначене є важливим з огляду організації виховної та колекційної роботи з військовослужбовцями.

Контрольна група помітно відрізняється від військовослужбовців та невротиків фактично за усіма шкалами СМДО, окрім шкал – К і 7. До виявлених особливостей контрольної групи необхідно віднести суб'єктивізм думок і оцінок, переважну орієнтацію на внутрішньоособистісні критерії при прийнятті рішень, труднощі при тривалому зосередженні уваги, ірраціональний стиль прийняття рішень, опору на випадкові факти, дещо знижену здатність до

послідовності у діях і побудові логічних умовиводів, тенденцію до зменшення толерантності щодо тривоги.

Враховуючи специфіку військово-службової діяльності контрактників, їх було поділено на дві підгрупи – командний та рядовий склад. Проведеним порівняльним аналізом показників СМДО в зазначених підгрупах встановлено відсутність значущих розбіжностей. Водночас можна виокремити певні тенденції щодо потенційних розбіжностей між командирами та рядовими за шкалами F, K, 1, 5, 6. Це можна інтерпретувати у такий спосіб – рядові військовослужбовці відрізняються від командирів більш вираженими рисами неконформності – F (49,2), дещо зниженою здатністю ефективно вирішувати проблеми у міжособистісному спілкуванні – K (53,1). Вказані риси, притаманні рядовим військовослужбовцям, можуть підвищувати конфліктність в контактах у процесі військової служби і зумовлювати психічну дезадаптацію. Відносне зниження показників шкали – 1 (46,4) зменшує самоконтроль за рахунок часткової блокади здатності до соматизації чинників, які викликають тривогу і переводять відреагування на поведінковий рівень. Відносне підвищення показників за шкалами 5 (48,9) і 6 (48,1) вказує на підвищення чутливості щодо критичних зауважень, неприйняття іншої точки зору, окрім власної, створюють передумови для алкоголізації, формування параноїчних концепцій.

Таким чином, особистісні особливості рядового складу, порівняно із командним складом, вказують на більш високий ризик розвитку психічної дезадаптації та наявність відповідних мотиваційних підстав для порушень військової та виконавської дисципліни. Викладені висновки за результатами порівняльного аналізу показників командного та рядового складу яскраво підтверджуються результатами проведеного нами факторного аналізу [3].

З метою визначення особливостей впливу біологічного віку військовослужбовців-контрактників на процес соціально-психологічної адаптації досліджувані респонденти розділені на вікові підгрупи. Показники СМДО усіх респондентів, незалежно від обійманої посади, були піддані математико-статистичній обробці з урахуванням їх біологічного віку. Перша

група – до 24 років, друга – від 24 до 28, третя – від 28 до 32, четверта – понад 32 роки.

Отримані дані, на наш погляд, свідчать про таке. Достовірне підвищення шкали 1 ($t = 2,4^*$) вказує на схильність із збільшенням віку до соматизації факторів, що викликають тривогу в процесі соціально-психологічної адаптації. Це збільшує ризик розвитку психосоматичних дисфункцій. Проте особливості інтрапсихічної адаптації не обмежуються соматизацією тривоги, а також пов'язані із достовірним підвищенням значень шкали 2 ($t = 2,8^*$), які у сполученні зі зниженням показників шкали 9 ($t = 2,7^*$) виявляє депресивну тенденцію досліджуваних осіб з числа третьої вікової групи. Також звертає увагу статистично достовірне підвищення показників за шкалами – 4 ($t = 1,9^*$), 6 ($t = 2,1^*$), 7 ($t = 2,1^*$), 8 ($t = 2,0^*$), 0 ($t = 2,4^*$) у респондентів третьої вікової групи, що підтверджує наші попередні припущення про нелінійний характер процесу соціально-психологічної адаптації військовослужбовців у віковій перспективі. Зазначена динаміка свідчить про підвищення в зазначеній групі респондентів внутрішньоособистісної напруженості, яке не має адекватних каналів поведінкового відреагування та виявляється через регресивні тенденції, прагнення до обмеження кола міжособистісних контактів, конфліктність, занурення в маревний світ внутрішніх переживань, актуалізацію параноїчного компонента свідомості. Таким чином, військовослужбовці у віці 28–32 років можуть розглядатись як група ризику із дистимічним та параноїчним векторами соціально-психологічної дезадаптації.

Специфіка військової служби за контрактом, особливості соціально-психологічних чинників їх фахової діяльності в особливих умовах відображаються на особистості військовослужбовця, загострюючи одні риси та блокуючи інші. З метою дослідження особливостей соціально-психологічної адаптації відповідно до досвіду служби досліджувана вибірка була поділена за вислугою років на п'ять підгруп. До першої групи увійшли військовослужбовці-контрактники, яких було щойно призвано на службу та які мали вислугу до 1 року. Другу групу склали респонденти із вислугою до

2 років, третю – до трьох, четверту – до чотирьох та п'яту – понад чотирьох років.

В аналогічний спосіб було згруповано респондентів з числа військовослужбовців, які обіймали командні посади. Розглядаючи розходження між групами командного і рядового складу, розділених згідно з вислугою, можна відзначити, що група осіб, що не мають стажу військової служби, відрізняється достовірно від групи військовослужбовців із вислугою понад чотири роки показниками із більш високим рівнем шкали 4 ($t = 2,0^*$) і зниженим рівнем шкали 6 ($t = 3,7^{**}$). Це, на нашу думку, свідчить про зниження із придбанням професійного військового досвіду схильності до пригод, товариськості, хвалькуватості й легкодумства, більш відповідальне відношення до своїх службових обов'язків. Також зі зростанням вислуги знижується мотивація досягнення успіхів (порівняно із мотивацією уникнення невдач), спонтанність, безпосередність поведінки. Дещо знижуються сексуальні інтереси. Зазначені особливості, що супроводжують відносно зниження показників шкали 4, пов'язані із зниженням гостроти внутрішньоособистісних конфліктів, які досягають свого найменшого рівня в осіб із вислугою до 3 років ($t = 1,9^*$). У зв'язку з викладеним є підстави вважати, що саме цей період військової служби є одним із ключових у сенсі виникнення труднощів і перешкод у соціально-психологічній адаптації військовослужбовців до особливих умов службової діяльності.

Низькі значення показників за шкалою 6 ($t = 39,0$), на наш погляд, пов'язані з недовірливістю й обережністю досліджуваних, які побоюються під час тестування, що їхня відвертість може мати неприємні наслідки. У таких випадках низький рівень профілю, з психодинамічної точки зору, може відображати ті ж особливості особистості, які “дзеркально” відповідають позитивному піку профілю за даною шкалою.

Крім статистично достовірних розбіжностей, необхідно також відзначити певні тенденції, які визначаються збільшенням вислуги років. До таких особливостей можна віднести зниження рівня показників шкали неправди – L

($t = 1,7$), що вказує на збільшення ступеня відвертості більш досвідчених військовослужбовців. Відносно підвищення показників шкали 6 (49,8) на тлі зниження показників за шкалою 3 (48,9) вказує на зниження лабільності, зміцнення життєвої позиції, упевненість у собі, у прийнятті рішень.

Таким чином, зі збільшенням стажу військової служби в особистості контрактника, що відноситься до командного складу, відбуваються зміни у бік особистісної стабілізації, урівноваженості поведінки та підвищення надійності в службовій діяльності. Однак можна відзначити, що період від 1 до 3 років військової служби є найбільш небезпечним в аспекті перебігу процесу соціально-психологічної адаптації військовослужбовців.

Аналізуючи результати, отримані під час дослідження респондентів з числа рядового складу, необхідно відзначити в порівнянні з командним складом виражене підвищення показників шкали L ($t = 2,2^*$), що вказує на збільшення захисної установки на процедуру обстеження, погіршення саморозуміння респондентів і зниження їх адаптивних можливостей, що сполучається з підвищенням показників за шкалою 1 ($t = 2,4^*$), що інтерпретується як підвищення ризику соматизації професійної нервово-емоційної напруги. Значущо знижується рівень оптимістичності, що відображається шкалою 9 ($t = 2,3^*$). У сполученні з тенденціями до підвищення показників за шкалами 2 ($t = 1,7$) і 5 ($t = 2,0^*$) знижується здатність до адаптивного вирішення життєвих проблем, адаптації до життя у військових умовах.

Таким чином, зі збільшенням вислуги в рядового складу знижується толерантність до нервово-емоційного напруження й зростає ризик виникнення дезадаптивних реакцій. На тлі підвищення показників шкали 2 і зниження показників шкали 9 імовірно очікувати перешкод у соціально-психологічній адаптації за депресивним сценарієм із аутодеструктивним забарвленням.

Список використаної літератури

1. Карелин, А. Большая энциклопедия психологических тестов / А. Карелин. – М. : Изд-во Эксмо, 2005. – 416 с.
2. Райгородский, Д. Я. Практическая психодиагностика : методики и тесты / Д. Я. Райгородский. – М. : Бахрах-М, 2007. – 668 с.
3. Небылицин, В. Д. Современное состояние факторного анализа / В. Д. Небылицин // Вопросы психологии. – 1960. – № 4. – С. 45–60.

Рецензент: доктор психологічних наук, професор Сафін О. Д.